

УДК 737.1(94:393)

Крістіна Ягужинська

аспірант кафедри історії, археології,
інформаційної та архівної справи
Центральноукраїнський національний
технічний університет
(Кропивницький, Україна)

Kristina Yahuzhynska

postgraduate at Department of History,
Archeology, Information and Archives
affairs
Central Ukrainian National Technical
University (Kropyvnytskyi, Ukraine)

e-mail: kristywriter@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4158-7958

АНТИЧНА НУМІЗМАТИКА ТА МОНЕТНА СПРАВА БОСПОРУ У ФРАНКОМОВНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ XIX СТ.

ANCIENT NUMISMATICS AND COINAGE OF THE BOSPORUS IN THE FRANCOPHONE HISTORIOGRAPHY OF THE XIX CENTURY

Анотація

Історіографічний аналіз історичних і нумізматичних видань франкомовних дослідників XIX ст., присвячених античній історії, зокрема й історії Боспорського Царства, набуває актуальності в контексті розвитку європейської античної нумізматики, розширення кола франкомовних дослідників минулого, праці яких зберігають інформативну ціннісну актуальність.

Мета цієї статті полягає у визначенні та характеристиці етапів розвитку античної нумізматики та монетної справи Боспору у франкомовному науковому дискурсі XIX ст.

Можна виділити 3 напрями наукових досліджень карбування монет і грошової історії Боспору у франкомовних джерелах XIX ст.: 1) вивчення античних аналізів, колекціонування; 2) археологічні дослідження та їх матеріали; 3) початки теоретичного осмислення нумізматичного матеріалу, розроблення типологічних рядів, видання описових та ілюстрованих каталогів з урахуванням здобутків у сфері класифікації монет, розвідки, присвячені окремим типам монет та окремим монетам тощо.

Із середини XIX ст. нумізматика як наука стає університетською дисципліною, формується теоретичне осмислення основних її положень, систематизуються знахідки писемних, археологічних джерел, описи приватних колекцій та офіційних установ, створюються каталоги. Теоретичний напрямок

остаточно сформувався в останній чверті XIX ст. і характеризувався не лише цитуванням та критикою античних джерел, а й тим, що події минулого починають висвітлюватися з урахуванням нових відкриттів в археології – пам'яток епіграфіки та нумізматики. Більше того, з'являються праці, які, зокрема династична історія відносин Боспору з Римською імперією, базувалися винятково на даних нумізматики та епіграфіки. В цей час виникають нумізматичні товариства: одне з найстаріших – Бельгійське королівське нумізматичне товариство (1841), нумізматичне товариство Франції (1865), починають виходити спеціалізовані наукові журнали: «Revue Numismatique» (1836) в Парижі, франкомовне видання Бельгії «Revue de la numismatique belge» (1842), що цілком відповідало загальноєвропейським тенденціям розвитку нумізматики.

Abstract

Historiographic analysis of historical and numismatic publications of French-speaking researchers of the XIX century, devoted to ancient history, including the history of the Bosporan Kingdom, acquires relevance in the context of the development of European ancient numismatics, expanding the circle of francophones investigators of the past, whose works retain informative value relevance.

The purpose of this article is to determine and explore the stages of development of ancient numismatics and coinage of the Bosphorus in the French-language discourse of the XIX century.

It is possible to distinguish 3 areas of scientific research on coinage and monetary history of the Bosphorus in francophone sources of the XIX century: 1) the study of antique annals and collecting; 2) archaeological research and their materials; 3) germ of a theoretical comprehension of numismatic material, including the development of typological series, editions of descriptive and illustrated catalogs, based on new classifications of coins, grouped in chronological order etc.

Accordingly, researchers who adhered to the first direction, writing historical works on the political and military history of the ancient world, also collecting fragmentary facts of the economic history of the Bosphorus, its coinage and money circulation, relied on the works of such ancient authors as Strabo, Aelian, Justin, Lucian of Samosata. The lack of information content of the historical written sources known at that time caused the need to use the material of numismatic collections as historical sources. For example, a brilliant 15-volume catalog with a description of more than 52 thousand Roman and Greek coins, edited by E. Mionne, employee of the Cabinet des Médailles in Paris. The scientist has invented a scale of measurements of the diameter of coins (the Mionne scale) during his extensive numismatic studies.

The second direction – archaeological research, was intended to replenish and expand the material base of existing collections, to lay the foundations for future collections of newly created museums. Representatives of the archaeological direction

are a galaxy of archaeologists of Swiss origin – the Crimean ethnographer Louis Colly, the archaeologist, traveler, naturalist – Dubois de Montpere, the Luxembourg nobleman Paul Du Brux – the archaeologist-discoverer of many cities of the Bosporan Kingdom and the co-organizer of the Kerch Museum of Antiquities.

Since the middle of the XIX century numismatics as a science has become a university discipline and its theoretical comprehension of the main concepts was formed. Findings of written, archaeological sources, descriptions of private and official collections were systematized, fundamental catalogs were created. A significant development of the third – the theoretical direction, is connected inextricably with outstanding historians, archaeologists and numismatists, among which there are: Swiss numismatist and traveler Imhof Bloomer (1836–1920), French researchers – brothers Reinach Salomon (1858–1932) and Theodor (1860–1928). These researchers presented rich factual material to study not only ancient history as a whole, but also the economic history and numismatics of the Cimmerian Bosphorus.

The theoretical direction was finally formed in the last quarter of the XIX century and was characterized not only by quoting and criticizing ancient sources, but also by the fact that the events of the past begin to be covered taking into account new discoveries in archeology – monuments of epigraphy and numismatics. Moreover, publications, dedicated to the history of Bosphorus dynasties, relations with the Roman Empire, were based exclusively on information from numismatics and epigraphy. At this time, numismatic societies appeared: one of the oldest – the Belgian Royal Numismatic Society (1841), the numismatic society of France (1865). They offered to public`s attention specialized scientific journals "Revue Numismatique" (1836) in Paris, a French language edition "Revue de la numismatique belge" in Belgium (1842), following accurately to the pan-European trends in the development of numismatics.

Thus, it can be stated that in the French-speaking part of Europe, the formation of research on ancient numismatics in the nineteenth century had three directions, which can also be considered as certain periods of development, while the monetary system of the Bosphorus was studied only as a part of ancient historical and numismatic topics.

Ключові слова: Боспор, Боспорське царство, нумізмати́ка, монети, колекції, історіографія.

Keywords: Bosphorus, Bosphorus Kingdom, numismatics, coins, collections, historiography.

Як сказав французький філософ-платонік XII ст. Бернар Шартрський, сучасні відкриття звершуються, «стоячи на плечах гігантів», а ми є «карлики на плечах велетнів» (лат. nanos gigantum humeris insidentes) (?), а тому ми можемо бачити більше і далі, ніж останні. Відповідно, будь-які наукові дослідження, їх подальший поступ, включно з нумізматичними, базуються на титанічних зусиллях попередників. Але максимально корисне засвоєння і використання їх зусиль і

досягнень передбачає, водночас, їх критику й аналіз, оскільки шанобливе ставлення до попередників обумовлює не лише констатацію поваги до їх наукового внеску, а й подальший розвиток і рух уперед, наслідуючи їхнє подвижництво в науці. Саме критику та аналіз досягнень попередників, визначення етапів становлення науки, пошуків відповідних методологічних інструментів досліджень, виявлення повноти вирішення наукових цілей ставить перед собою історіографічне дослідження. Історіографічний аналіз видань франкомовних дослідників XIX ст., присвячених античній нумізматичній й монетній справі Боспорського Царства, набуває актуальності в контексті розвитку європейської нумізматики, визначення етапів становлення проблематики монетної справи Боспору, розширення кола франкомовних дослідників минулого, праці яких зберігають інформативну ціннісну актуальність.

Мета цієї статті полягає у визначенні та характеристиці етапів розвитку античної нумізматики та монетної справи Боспору у франкомовному науковому дискурсі XIX ст.

Можна виділити 3 напрями наукових досліджень карбування монет і грошової історії Боспору у франкомовних джерелах XIX ст.: 1) вивчення античних аналізів; 2) археологічні дослідження та їх матеріали; 3) початки теоретичного осмислення нумізматичного матеріалу, що передбачає усвідомлення його значущості як історичного джерела; розроблення типологічних рядів, видання описових та ілюстрованих каталогів з урахуванням здобутків у сфері класифікації монет; розвідки, присвячені окремим типам монет та окремим монетам тощо. Корисну інформацію, що стосується становлення та розвитку античної нумізматики, можна знайти в скупих хаотичних залишках комунікації між дослідниками XIX ст. (приватні листи, мемуари, записки мандрівників, археологічні рапорти, епіграфічні карти, брошури перших нумізматичних конгресів, видання нумізматичних товариств, майнові описи монет багатих колекціонерів та офіційних установ), а також в оцінках їх діяльності у працях сучасних науковців.

Перші спроби вивчення історії Боспорського царства, її економічної частини в контексті більш загальних питань античної історії. Справа в тому, що ключове географічне положення Боспору на перетині торгових шляхів із Західної та Центральної Азії на Балкани, його значний соціально-економічний й соціально-культурний вплив на еллінські, азіатсько-анатолійські та іранські структури, його значна роль в експорті зернового хліба в Грецію, який сягав колосальних на той час розмірів (щорічний експорт зерна з Боспору сягав 400 000 медімнів, тобто близько 16,5 тис. тонн зерна (за Демосфеном))⁴⁴ викликали ранній і дуже жвавий інтерес серед дослідників античної нумізматики зазначеного періоду.

⁴⁴Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. – Warszawa, 2006. S. 276).

Відповідно дослідники, які притримувалися першого напрямку, пишучи історичні праці про політичну та військову історію античного світу, збирали також уривчасті факти економічної історії Боспору, його монетної справи та грошового обігу, спиралися на праці таких античних авторів, як Страбон⁴⁵, Еліан⁴⁶, Юстин⁴⁷, та Лукіан Самосатський⁴⁸.

Недостатня інформативність відомих на той час історичних писемних джерел викликала потребу залучення матеріалу нумізматичних колекцій як історичних джерел.

Власне колекціонування античних монет у франкомовній частині Європи, тісно пов'язане з попередньою епохою абсолютизму й Просвітництва, з їх придворними музеями і пристрастю до колекціонування монарших осіб. Прикладом чого був королівський Кабінет медалей у Парижі, пов'язаний з монетними скарбами Генріха IV, Людовика XIV Бурбона, Франциска I Валуа, Катерини Медичі, що сприяло накопиченню античного нумізматичного матеріалу й привело до усвідомлення його як цінного історичного джерела. Під кінець XVIII ст. і, особливо, під впливом Французької Революції (1789 р.) відбулися суттєві зміни соціального складу колекціонерів. Зокрема, почало формуватися приватне колекціонування античних монет, до якого залучилася не лише верхівка французької аристократії, а й представники рядового дворянства, чиновники, інтелігенція, що народжувалася, та заможна буржуазія. З'являються перші каталоги монет. Показовим є 15-томний каталог французького нумізмата Е. М'йонне (1770–1842), в якому системно описано більш ніж 52 тис. античних монет. Накопичення нумізматичного матеріалу у Кабінеті медалей Франції внаслідок завоювань Наполеона I (Італії, Іспанії, Німеччини), коли колекція досягла такої неперевершеної повноти, якої з тих пір не досягала жодна з колекцій в Європі, відкрило французьким ученим XIX ст. дорогу до можливості системної реалізації перетворення нумізматики в самостійну науку, зокрема здійснення класифікації скарбів Боспору. Найстаріший музей Франції – Кабінет медалей (Cabinet des Médailles), досі залишається найцікавішим нумізматичним музеєм світу а також одним з електронних нумізматичних каталогів світового значення з вивчення історії монетної справи і грошового обігу Боспору включно (<https://medaillesantiques.bnf.fr/ws/catalogue/app/report/index.html>).

Колекціонерам на допомогу приходять археологія. Показова діяльність тогочасних франкомовних археологів швейцарського походження – кримського краєзнавця Луї Коллі (1849–1917), археолога, мандрівника, натураліста Дюбуа де

⁴⁵ Страбон (XI, XII)

⁴⁶ Еліан (Var. Hist. VI, 13)

⁴⁷ Юстин (Epit. Prolog. XXXII)

⁴⁸ «Токсарид, або Про дружбу» (част. 44–55)

Монпере (1798–1850), люксембурзького дворянина Поля Дюбрюкса (1770–1835). Франкомовний фахівець з археології Скіфії та Боспору, член Римського археологічного інституту Флоріан Жіль (1801–1865) став одним із засновників Археологічно-нумізматичного товариства в Російській імперії. Науковець створив низку описів та каталогів колекцій зброї та старожитностей I-го Відділення Ермітажу, зокрема ним були написані частини тексту фундаментального видання «Старожитності Боспору Кіммерійського, що зберігаються в Імператорському Ермітажі».

У свою чергу Поль Дюбрюкс був не лише першим керченським археологом першої половини XIX ст., а й одним із організаторів Керченського музею старожитностей. Цей підданий Габзбурзької монархії за народженням відкрив сліди і зняв плани Пантікапея та його акрополя, Парфеніону, Золотого кургану, стародавніх будівель на мисі Ак-Буруне та ін. У 1829 році він подарував зібрання знайдених ним старожитностей Керченському музею. Дюбрюкс вів записи своїх досліджень, але не мав коштів видати їх. Паризька академія написів і словесності володіє одними з них («Vestiges apparents des villes et bourgs qui existent sur le Bosphore Cimmérien»). Після його смерті Одеське товариство історії частину рукописів видало у своїх «Записках», у IV т., у перекладі онука Дюбрюкса («Опис руїн та слідів стародавніх міст та укріплень, що існують на європейському березі Боспору Кіммерійського»). Слід зазначити, що нумізматика Боспору та історичні дослідження історії Боспорського Царства в цілому існували в працях дослідників XIX ст. як частина наукового або аматорського захоплення історією античності. Поль Дюбрюкс сконцентрувався на вивченні саме Боспору Кіммерійського, випередивши свій час як системний дослідник певної території.

Спільними зусиллями колекціонерів та археологів було сформовано усвідомлення значущості античного нумізматичного матеріалу як історичного джерела, що стало першим кроком до формування наукової нумізматики, яка оформилася як самостійна наука лише у другій половині XIX століття. Цьому значною мірою сприяли й такі франкомовні дослідники, як нумізмат Імхофф-Блумер (1838–1920), Соломон (1858–1932) та Теодор Рейнаки (1860–1928) тощо.

Франкомовні вчені, як невід'ємна частина європейської науки, формували колективну базу матеріалів, де Понтійському царству відводилося значне місце в узагальнюючих працях, історії Стародавньої Греції і Риму та виданнях довідкового характеру європейських науковців (германських істориків Б. Нізе, К. Белоха, Т. Моммзена, історика і археолога Х. Бернхарда, фахівця античної історії У. Віламовіц-Меллендорфа, французького історика і археолога П. Фукара, італійського історика Г. Ферреро). Подібно до перших аналізів античних авторів, їх праці й видання приділяли увагу військово-політичній і династичній історії, безперечно діянням Мітрідата Євпатора у Причорномор'ї та Східному Середземномор'ї. Але, крім цитувань античних джерел, з'явилося й нове явище –

події минулого починають висвітлювати, враховуючи й нові відкриття в археології, пам'ятки епіграфіки та нумізматики. Важливо, що праці як французьких, так і німецьких науковців, а саме В. Ваддінгтона (1826–1894), А. фон Заллета (1842–1897), Т. Моммзена (1817–1903), які стосувалися династичної історії Боспору та відносин з Римською імперією, базувалися виключно на даних монет та написів.

У 1883 році швейцарський нумізмат і мандрівник Імхофф-Блумер (1838–1920) видав опис своєї вражаючої колекції грецьких монет (приблизно 16 000 тис.) «*Monnaies grecques*». Член Австрійської, Баварської, Геттінгенської, Пруської та Нідерландської наукових академій, Імхофф-Блумер став одним з найбільш авторитетних дослідників хронологічної класифікації монет Боспору. Імхофф-Блумер бере на себе вирішення важких дискусійних історичних питань, зокрема лакуни періоду юності і початку правління Мітрідата VI, що становить складний і маловивчений період історії Понтійського царства. Особливу увагу дослідник приділяв чіткому виділенню номіналів у монетній справі Понту – до 111–105 років до н.е. (III хронологічна група Фр. Імхофф-Блумера), тобто на момент підпорядкування Боспору.

В історіографії відомі численні мідні монети без точної атрибутики, які отримали назву «понтійська анонімна мідь». Вони розподіляються на чотири групи та мають загальний тип зворотної сторони (о. е.) – восьмипроменево зірку. Аверс цих монет різний, але зображення, як правило, тематично пов'язані одне з одним: квітка троянди, шкіряний шолом – кирбасія, чоловіча голова в кирбасії, цибуля в гориті, два півмісяці. Ці монети поєднує серія різноманітних надчеканок (WBR. P². 1. Pl. suppl. M. № 10-24). Вперше вони були вивчені Ф. Імхофф-Блумером, який вважав їх карбуванням намісників Мітрідата VI Євпатора на Боспорі та Колхиді.⁴⁹

Багатий фактичний матеріал для вивчення економічної історії Боспору Кіммерійського презентував французький археолог, філолог, видатний ерудит XIX ст. Соломон Рейнак (1858–1932). У 1880-х і на початку 1890-х років вчений брав участь у численних археологічних розкопках у Малій Азії та на островах Егейського моря, про які публікував звіти.

Рейнаку належать значні відкриття в Міріні (Мізії), що неподалік від Смирни (Туреччина), у 1880–1882 роках, у Кімі (Еоліда) у 1881 році, на островах Тасосі, Імбросі та Лесбосі (1882), у Карфагені та Менінксі (1888), в Одесі (1893) та в інших місцях. Видання «*Antiquités du Bosphore Cimmérien*» («Старожитності Боспору

⁴⁹ Imhoof-Blümer F. Griechische Münzen. B., 1890. S. 409 u. folg. (= 564 u. folg.). Taf. III. 7; Idem. Die Kupferprägung des Mithradatischen Reichs und anderen Münzen des Pontus und Paphlagoniens // NZ. 1912. Bd. 45, H. 2. S. 184–186. № 81. Taf. II. 31. (URL:<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Imhoof-Blumer%2C%20Friedrich%2C%201838-1920>).

Кіммерійського») виходить у Парижі в 1854 р., присвячене колезі – люксембурзькому археологу-аматору, першому досліднику археологічних пам'яток в районі Керчі Полю Дюбрюксу (1770–1835). У передмові зазначено: « A la memoire de Paul Dubrux» (пам'яті Поля Дюбрюкса) Créateur de l'archéologie bosporaine (батька боспорської археології).

Його брат, історик і нумізмат Теодор Рейнак (1860–1928) створив 2 фундаментальні монографії: «Mithridate Eupator, roi de Pont» (Мітридат Евпатор – цар Понту, Париж, 1890 р.) і «Numismatique ancienne. Trois royaumes de l'Asie Mineure: Cappadoce, Bithynie, Pont» («Антична нумізматика. Три царства Малої Азії: Каппадокія, Віфінія та Понт», 1888 р.), безцінні для роботи над аналізом монетної справи Боспору.

За допомогою даних нумізматика і епіграфіки Теодор Рейнак істотно уточнив династичну історію Понту при Мітридатах і Полемонідах, зробив глибокий аналіз політичної історії царства, взаємин із Римом і сусідніми державами еллінізму, розкрив особливості його державного устрою і внутрішньої політики. Проте дослідження Рейнака стосувалися переважно діяльності Мітридата Євпатора, попередній період розвитку Боспору розглядався крізь призму політики цієї постаті. Його монографія про Мітридата Євпатора і досі залишається провідною в зарубіжній історіографії про Понтійське царство, незважаючи на те, що багато її положень уточнено і трактується в даний час інакше.

Подібно до Соломона, Теодор брав участь у наукових археологічних розвідках (1890 р., Константинопіль). З 1888 до 1907 він був головним редактором «Revue des études grecques» – ще одного джерела для вивчення монетної справи Боспору. З 1894 по 1901 читав курс стародавньої нумізматика при філологічному факультеті у Вищій школі соціальних наук у Парижі, у своїй Alma-mater.

Саме в переломному ХІХ ст. нумізматика стає університетською дисципліною. Виникають нумізматичні товариства, в тому числі й у франкомовній частині Європи. Одне з найстаріших – Бельгійське королівське нумізматичне товариство (1841), нумізматичне товариство Франції (1865), Королівське нумізматичне товариство в Лондоні (1836), нумізматичне товариство в Берліні (1843), Американське нумізматичне товариство (1858). У 1891 році Королівське бельгійське нумізматичне товариство організує перший міжнародний нумізматичний конгрес під патронажем одного з його почесних членів – принца Філіпа де Саксен-Кобурга, непересічного знавця нумізматика.

Зростання кількості та якості науковців та наукових праць, присвячених нумізматичній тематиці, формування наукових нумізматичних товариств викликали потребу в появі відповідних спеціалізованих часописів. У Парижі виходить «Revue Numismatique» (1836), «Numismatic Journal» – у Лондоні (з 1838 року «The Numismatic Chronicle»), франкомовне видання Бельгії «Revue de la

numismatique belge» (1842), «Zeitschrift für Numismatik» – у Берліні, і «American Journal of Numismatics, and Bulletin of the American Numismatic and Archaeological Society» (1866).

Загалом, у методології античної нумізматики ХІХ ст. панувала тенденція «здорового глузду» або ж наївного вульгарного емпіризму. Британець Карр (1866–1923), один з найвпливовіших істориків ХХ ст., називає цей наївний емпіризм «ересю дев'ятнадцятого століття» і вражається: «Коли 1830 року Ранке... зазначає, що завдання історика – просто показати, як насправді було (*wie es eigentlich gewesen*), цей не дуже глибокий афоризм мав дивовижний успіх. Три покоління німецьких, англійських і навіть французьких істориків марширували у битву, вигукуючи магічні слова «*wie es eigentlich gewesen*» як заклинання, призначене, подібно до більшості заклинань, позбавити їх неприємного обов'язку мислити самому»⁵⁰.

У результаті аналізу франкомовних нумізматичних джерел ХІХ ст. або ж їх фрагментів лишається відчуття виконання французами, переважно емпіриками, заповіту французького філософа епохи Ренесансу Монтеня: «*Il n'est desir plus naturel que le desir de cognoissance. Nous essayons tous les moyens qui nous y peuvent mener. Quand la raison nous faut, nous y employons l'experience.*» («Немає бажання природнішого ніж бажання пізнання. Ми пробуємо всі шляхи, які можуть привести нас до цього; там, де немає розуму, ми використовуємо досвід»)⁵¹.

Відповідно, у франкомовній науковій думці ХІХ ст. домінувала вимога триматися «наукового принципу», що знайшло відображення в роботах французького філософа й історика Іпполіта Тена (1828–1893) і французького історика Фюстель де Куланжа (1830–1889). Як наголошував Фюстель де Куланж, співробітник Французької археологічної школи Афін, впливовий науковець свого часу, – факти, факти, нічого, крім фактів. Цей знаменитий лаконічний науковий принцип педантичного француза мав вирішальний вплив на аматорів і професійних нумізматів ХІХ ст. Усе це, врешті, привело не лише до накопичення фактів, а й до формування системних знань, використання порівняльно-типологічних методів, вироблення підходів до опису монет, закладення основ нумізматичної термінології тощо.

Етап системного вивчення античного нумізматичного матеріалу, пов'язаного з Боспором, що було започатковане у франкомовному науковому середовищі в ХІХ ст., триває й до сьогодні. Перед дослідниками ХХІ ст. стоять ті самі завдання, що й перед науковцями перших нумізматичних товариств, а саме: комплексного дослідження певних груп монет і скарбів, монетних знахідок з однієї археологічної

⁵⁰Е. Н. Carr. *What is history?* U.K: Penguin Books, 1990. – P. 9.

⁵¹Michel de Montaigne. *Les Essais*. Book 3. Chapter. 13.

пам'ятки, чітко виділеної певної території або ж одного періоду, їх всебічний аналіз як археологічних та історичних джерел, але вже на іншій методологічній базі.

Таким чином, можна констатувати, що у франкомовній частині Європи у XIX ст. становлення античної нумізматики і дослідження монетної справи Боспору мало три спрямування, які також можна розглядати і як певні етапи розвитку: аналіз і критика античних писемних джерел, продовження колекціонування (кінець XVIII – поч. XIX ст.); археологічні дослідження (перша пол. XIX ст.); теоретичні дослідження (друга пол. XIX ст.). При цьому варто відзначити, що ці спрямування визначалися домінуванням на певному етапі розвитку, але не припинялися й на наступних. Водночас дослідження монетної справи Боспорського царства розглядалося лише в контексті більш загальних тем античної історії або ж мали місце визначення датування та місць карбування окремих типів монет.

У перспективі подальших досліджень очевидно, що франкомовні матеріали XIX ст. з історії монетної справи Боспору варто шукати у записках мандрівників, описах колекцій нумізматів, періодичних виданнях, у приватній кореспонденції, окрім, звичайно, професійних або ж аматорів-дослідників, археологів, істориків, філологів тощо, а іноді у заможних власників – інвесторів у скарби мистецтва.

References

- E. H. Carr.** *What is History?* U.K.: Penguin Books, 1990. 100 p. [in English].
- Michel de Montaigne.** *Les Essais.* [The Essays of Michel de Montaigne] GALLIMARD, 2007. 2080 p. [in French].
- Małowist M.** *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku.* [East and West Europe in the 13th-16th centuries] – Warszawa, 2006. S. 276. [in Polish].
- Fustel de Coulanges.** *La cité antique.* [Fustel De Coulanges. The Ancient City] Paris: Librairie Hachette edition, 1900. 480 p. [in French].
- Hippolyte Taine.** *Derniers Essais De Critique Et D'Histoire* [Hippolyte Taine. Essays of Criticism and History] 1894, French Edition. Kessinger Publishing, LLC, 2010. 276 p. [in French].
- Salomon. Reinach.** *Antiquités du Bosphore Cimmérien* [Salomon Reinach. Antiquities of the Cimmerian Bosphorus] (1854); Réédités Avec un Commentaire Nouveau et un Index Général des Comptes Rendus. Creative Media Partners, LLC, 2018. 434 p. [in French].

- T. Reinach.** Mithridate Eupator, roi de Pont. [T. Reinach. Mitridates Eupator, king of Pontus] – Paris: Firmin-Didot et Cie, 1890. 494 p.[in French].
- T. Reinach.** Numismatique Ancienne: Trois Royaumes De L'asie Mineure, Cappadoce–Bithynie–Pont. [T. Reinach. Ancient Numismatics: Three Kingdoms of Asia Minor, Cappadocia–Bithynia–Pont] Franklin Classics Trade Press, 2018. 260 p. [in French].
- F. Imhoof-Blümer.** Griechische Munzen : Neue Beitrage und Untersuchungen. (1890). Kessinger Publishing LLC, 2020. 304 p. [in English].
- Revue des Études Grecques.** [The Journal of Hellenic Studies] Published by: Revue des Études Grecques. URL: <https://www.jstor.org/stable/i40179464> [in French].
- The Geography of Strabo:** An English Translation, with Introduction and Notes. Cambridge University Press, 2014. 907 p.
- Justinus, Marcus Junianus.** By a Gentleman of the University of Oxford. Gale Ecco, Print Editions, 2018. 356 p. [in English].
- Polyaenus's Stratagems Of War.** Kessinger Publishing, LLC, 2010. 404 p. [in English].
- Claudius Ælianus, his various history.** Aelian, Claudius, Stanley, Thomas, 1625–1678. University of Michigan. [in English].
URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo/A26482.0001.001/1:14?rgn=div1;view=fulltext>
- Imhoof-Blümer F.** Griechische Münzen. B., 1890; Idem. Die Kupferprägung des Mithradatischen Reichs und anderen Münzen des Pontus und Paphlagoniens // NZ. 1912.
URL:<https://onlinebooks.library.upenn.edu/webbin/book/lookupname?key=Imhoof-Blumer%2C%20Friedrich%2C%201838-1920>. [in English].